

TÜRK DÜNYASI'NIN SINIRLARI: TÜRK TOPLULUKLARININ GELİŞMESİNDE BAĞLAYICI VE AYIRICI UNSURLAR*

Lars JOHANSON

Çev.: Nurettin DEMİR**

Türk Dünyası ne bir devlet, ne bir ülke, ne de kesin sınırları olan bir bölgedir. Fakat dünya üzerindeki Türkçe konuşanların toplamı olarak, elbette onun da harita üzerinde sınırları vardır: Bir zincirin halkaları gibi birbirine geçmiş, akıl almaz derecede geniş, sık sık rastgele uzanan; fakat buna rağmen neredeyse kesin hatlarla tespit edilebilen sınırlar.

Bu dilin sınırları Bosna'dan Çin Seddi'ne, Orta İran'dan Kuzey Buz Denizi'ne ulaşır. 35 ve 55. enlemler arasında bulunan uzun bir şerit merkezi oluşturur. Bu şerit üç ana bölüme ayrılır: Batıda -Anadolu, Kuzey İran ve Yukarı Kafkasya'yı içine alan- dar bir bölüm, sonra Hazar Denizi'nin doğusunda yer alan geniş; fakat nüfus yoğunluğu az Batı Türkistan ve nihayet Tanrı Dağları'nın ötesindeki Doğu Türkistan.

Türk dilleri: Dillere gelince; ana bölümlerden, batıda Türkiye Türkçesi ve Azerice bulunur, Batı Türkistan'da Türkmençe (güneybatıda), Özbekçe (merkezde), Kırgızca (doğuda), Kazakça, Karakalpakça (kuzey bozkır kuşağında) ve son olarak da Doğu Türkistan'da Uygurca'yı buluruz. Bunlar coğrafik orta şeridin sekiz büyük Türk dilidirler.

Türkistan bozkırları yavaş yavaş Sibiryaya ovasına karışır. Burada merkezdeki şeride paralel olarak Tatar ve Başkurt diyalektlerinden bir daire, bunların doğusunda, Altay Dağları'nın kuzeyinde ise Güney Sibiryaya Türk dilleri ve nihayet Türk Dünyası'nın kuzeydoğu kanadında, Kuzey Sibiryaya'da Yakutça ve Dolgancayı buluruz.

Bu bir düzine dile elbette Türk Dünyası'nın sınırları çizilmiş olmaz. Sadece Sovyetler'de, batıda Çuvaşça, Nogayca, Kumukça gibi yarım düzine dil konuşulur ve yazılır. Buna bilhassa Çin, Afganistan, İran, Irak, Bulgaristan, eski Yugoslavya ve Romanya'daki büyüklü küçük bölgeler veya dil adaları eklenir. Özellikle son yıllarda farklı sebeplerle Türkçe "sorunlu" dil özelliklerinin keşfedilip, tekrar keşfedilerek; yakından tespit edilip, resmen tanınıp ve tekrar tanınmasından sonra, dil coğrafyasının sınırları hakkında, artık, hemen hemen şüphe kalmamıştır. Belki -altmışlı

* Çevirinin aslı: Grenzen der Turcia: Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvölker: *Turcica et orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12 October 1987, s. 51-61.*

** Yard. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi.

yıllardan bu yana süren Türk kitle göçünden sonra- Batı Avrupa'daki sınırların şimdilik kesin olarak belli olmadığı söylenebilir.

Kaymalar: Türk topluluklarının kendine has hareketliliğinden dolayı tarihte Türk Dünyası'nın sınırları devamlı değişmelere tabi olmuştur. Avrasya bozkır kuşağı uzun zaman merkez olarak kalmıştır: Buradan kuzeydeki ormanlık bölgelere ve güneydeki çölümsü sahaya girilirdi. Bilhassa bozkır kuşağı devrin tarih yazıcılığına çok kapalı kaldığı için buradaki kıpırdanmaların bütünüyle kavranması mümkün değildir. Ayrıca yaylak ve kışlakları genellikle çok katı kurallara bağlanmış olmakla birlikte, göçebe toplulukların sınırlarını tespit etmek zordur.

Burada şaşırtıcı hareketliliğin dinamizmi tartışılacak değildir: Ekonomik ve ekolojik şartlar, yerleşik ve göçebe kültürler arasındaki karmaşık oyun, ticaret yolları uğruna yapılan mücadeleler vs... Çok uzaklara ulaşan Türk göçleri, önceleri Avrupa'da genellikle kabul edildiği gibi tabii afetlere benzeyen hadiselerden değildir. Ayrıca bütün göçlerin fetih silsilelerinden ibaret olmadığı da özellikle vurgulanmalıdır. Tarihte birçok Türk topluluğu göçebe olarak yaşamıştır -Göktürkler, Hazarlar, Selçuklular gibi-; fakat bu, Türk topluluklarının ortak bir özelliği olarak görülemez. Türklerin hakimiyet sahalarının şaşırtıcı derecede geniş olması ve birdenbire yayılmaları da çok değişik tarzda olmuştur. Bunlardan bazılarını kısaca göz önüne getirmek istiyoruz.

Türk devletleri: Hunlar arasında Türk dilli kesimin rolü hâlâ açıklığa kavuşmamıştır. Ama bugünkü Moğolistan'dan dört bir yana yayılan ve 6. yüzyılda neredeyse Avrupa'ya kadar uzanan, zaman zaman bölünmüş ve zayıflamış olmasına rağmen aynı şekilde Türk olan Uygurlar'ın (8. yüzyıl ortalarında) hakimiyeti ele geçirmelerine kadar ayakta kalan Göktürk Hakanlığı'nı düşünelim. Bu Uygurlar, bir asır sonra gene Türk dilli Kırgızlar tarafından yerlerinden sürüldükten sonra, güneyde iki devlet kurdular. Bu devletlerden Çinliler'in "Yeni Sınır Ülkesi" adını verdikleri Doğu Türkistan'daki, Moğollar zamanına kadar ayakta kalmıştır.

Veya kuzeybatıdaki grupları düşünelim: İlk Oğuz gruplarını, 7. yüzyılın sonunda merkezi Volga'nın denize döküldüğü bölgede olmak üzere koskoca bir devlet kuran ve 300 yıl boyunca ponto-kaspik geçit bölgesine hakim olan Hazarları, çok önceleri Tuna'yı aşan ve sonraları Volga kıyısında kurdukları devletleri 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar ayakta kalan Bulgarlar'ı, 11. yüzyılın sonlarında Balkanlar'a girmeden ve imha edilmeden önce, devletleri güney Rusya'dan doğu Karpat Dağları'na kadar uzanan Peçenekler'i ve nihayet o zamandan Moğol istilasına kadar pontus bozkırlarına hakim olan Kumanlar'ı düşünelim.

Gene, aynı şekilde müslüman güneyde hüküm süren Türk hanedanları da meşhurdur: Bin yılın dönümünde Maveraünnehr'i fetheden Karahanlılar, devletlerini İran ve Hindistan içlerine kadar genişleten Gazneliler; aynı şekilde İran'ı, Irak'ı ve İslam'ın batıdaki merkezlerini ve nihayet halifeliği ele geçiren ve bir ölçüde Osmanlılar'ın sonraki emsalsiz hakimiyetinin temelini atan Selçuklular.

Tabii Moğollar ve Türkler tarafından kurulan dev Moğol İmparatorluğu'nu ve bu imparatorluktan doğan ve Türk emirler tarafından idare edilen yarı devletleri de hatırlayalım: Güneybatıda İlhanlılar, batıda Altınordu ve merkezde Çağatay İmparator-

luğu ki sonraları Timurlenk 1400'lerde buradan başlayarak bütün İlhanlı topraklarını ve kuzeybatı Hindistan'ı fetheder. Ve nihayet 13. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır'daki Memluk Türkleri'nin hakimiyetini ve ayrıca Timur'un halefi Babur tarafından 16. yüzyılda kurulan, Hindistan'daki Babur Hanlığını veya 18. yüzyılın başlarına kadar İran'da hüküm süren Safaviler Devleti'ni düşünelim.

Dil sahası: Elbette hakimiyet sahası dil sahası ile aynı değildir. Türk Dünyası'nın sınırları, Türk hakimiyet sahasının bütün bu bilinen, sık sık inanılmaz derecedeki yayılmasına paralel olarak genişlememiştir.

Eski Türk göçbeleri cizye alırlar, fakat ele geçirilen bölgelerle olan ilişkilerinde bir değişiklik yapmazlardı. Türkler, zaman zaman büyük bir boylar birliğinin sadece bir bölümünü teşkil ederler. Ne boy ne de sık sık önceki hükümlerden sistemlerinden alınabilen unvanlar, bu tür birliklerdeki unsurların dil açısından teşhisine imkân verir. Müslüman Türkleri ele alırken daha ziyade aslında hiç bir milli bilince sahip olmayan, Farsça konuşan ve hakimiyetleri bir Fars bürokrasisi sayesinde icra edilen, küçük hakim tabakayla, hanedanlıklarla uğraşmamız icab eder. Bazan Türkçe, Memlûklular'da Kıpçakça, Safaviler'de Azerice gibi sadece sarayın ve ordunun dilidir. Osmanlı sınırlarının inanılmayacak derecede geniş olmasına rağmen, dilleri, denilebilir ki sadece ilk ele geçirilen yerlerde nüfuz yürütebilmiştir.

Buna rağmen bütün olarak ele alırsak Türkçe, yukarıda gördüğümüz gibi, dev bir sahayı nüfuz dairesi içine almıştır. Moğol ordusunun Türkçe konuşan büyük bölümü tarafından Türkistan ve Tataristan Türkleştirildiği zaman Türkçe yayılmasının en feyizli devrini yaşamıştır. Bölgedeki Fars dillerinden sadece Tacikçe ayakta kalmıştır; bu dil de Türkçe'den o kadar çok etkilenmiştir ki "teşekkül etmekte olan bir Türk dili" olarak da tarif edilmiştir.

Savunmaya yönelik sınır kaymaları: Dediğimiz gibi Türk Dünyası'nın sınırlarındaki bütün kaymalar kesinlikle saldırgan veya sadece atak olmamıştır. Umumiyetle İran dilli toplulukların yaşadığı Çin sınır bölgesine Uygur göçlerinin olduğu zamanla ilgili hiçbir savaştan bahsedilmez. Sibirya'da Türk nüfusunun yayılması da fetih izleri taşımaz. Bilhassa Moğol akınları esnasında merkez bozkır kuşağından sürülen gruplar için yüksek dağların arkasındaki ormanlar biricik barınağı oluşturuyordu. Söz konusu gruplar bu bölgede politik gelişmelerin tesirinden -Rus istilasına kadar- hemen hemen tamamen uzak yaşadılar. Yakutlar daha 17. yüzyılda bugünkü yerleşim bölgelerinin güneyinde oturuyorlardı ve ancak Rus baskısıyla daha da kuzeye göçtüler. 16. yüzyılda Kazan Türkleri'ni zorla Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma denemeleri Batı Sibirya'ya göçlere sebep oldu. Batı Türkistan'ın güneyindeki dağlar da takip esnasında Kırgızlar'a aynı şekilde sığınma imkanı verdi.

Yakın tarih benzer şekilde savunmaya yönelik sınır kaymalarıyla doludur: Kovulma, kaçış, sürgün vs. Rus yayılması, Türk göçbeleri her zaman Açlık Bozkırının ve Karakurum Çölü'nün derin ıssızlığına itmiştir. Rusya'da, Çin'de ve son olarak Afganistan'daki devrimler bilhassa Özbekler'in, Kazaklar'ın, Türkmenler'in ve Kırgızlar'ın göçmelerine sebep olmuştur. Türkiye ile Yunanistan arasında varılan mübadele anlaşması çerçevesinde müslüman Türkler Yunanistan'dan

Türkiye'ye ve (Yunanlılarla birlikte) Türkçe konuşan Hıristiyanlar da Anadolu'dan Yunanistan'a gelmişlerdir. 2. Dünya Savaşı'nda Karaçaylar, Balkarlar ve Kırım Tatarları Sovyetler tarafından göçe zorlanmış, ilk ikisi daha sonra Kafkasya'daki anavatanlarına dönmüşlerdir. Bugün, şimdiye kadar görülmemiş türden bir sınır kayması gözlerimizin önünde cereyan etmektedir: Uzun süre bağımsız tek Türk devleti durumundaki Türkiye, ekonomik sebeplerle gelişmiş Batı Avrupa ülkelerine iş gücü ihraç etmektedir.

Bir "Türk tipi": Türk Dünyası'nı dil dışında birbirine bağlayan nedir? Etnik ve kültürel bakımdan bir "Türk halkı" var mıdır?

Türk Dünyası'nı, yukarı Asya tipini temel alsak bile, ortak antropolojik özelliklerle sınırlandırmak mümkün değildir. Zaten tarihte ilk olarak adı geçen Türk halkı; yani 9. ve daha önceki yüzyıllara ait anıtları Türk dilli olduklarını hiç bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat eden Kırgızlar, Çinliler tarafından mavi gözlü ve kırmızı saçlı (yani sarışın) olarak tarif edilir. Batı ve Doğu Türkistan'da Türkler yerlilerle epeyce erken karıştı; bununla beraber Ohus'un doğusunda bugün bile yukarı Asya unsurları hakimdir. Aynı durum slavlaştırılan Bulgaristan'da, Türkleştirilen Anadolu'dakinden daha belirgindir. Mesela Kazaklar oldukça yeknesak bir görünüş arz ederken, Özbekler ve Uygurlar gibi diğer birçok topluluk tipik melez topluluklardır. Hatta Başkurtlarla ilgili antropolojik araştırmalar dört farklı aslı tip ortaya çıkarmıştır. Kısaca hiçbir yerde bir "Türk tipi" mevcut değildir.

Dinler: Kültür kalıpları büyük ölçüde dinîdir. Burada ortak veya farklı olan nedir?

Eski Türklerde Çinliler'den alındığı tahmin edilen üç güç [Dreipotenz] inancının bir şekliyle karşılaşıyoruz. Uygurlar batıda kabul gören Maniheizm'i devlet dini olarak kabul etmiş ve bunun yanında Budizm'i ve Nesturî Hıristiyanlık'ı tanımışlardır. Sadece Türk Dünyası'nın güneydoğu istikametinde en uçta bulunan bugünkü Sarı Uygurlar Budizm'i muhafaza etmişlerdir. 8. yüzyılda Hazarlar muhtemelen iki büyük güce, Hıristiyan Bizans'a ve Müslüman Araplar'a karşı varlıklarını devam ettirebilmek için Yahudiliği devlet dini olarak tanıdılar ve böylece 300 yıl boyunca Arap yayılmasına karşı barikat vazifesi gördüler. Bunlarla aynı dinin Kerek koluna mensup Türkçe konuşan Karayimler arasında bir bağ kurulmaya çalışıldı.

10. yüzyılın başlarında Bulgarlar İslamı resmen kabul ettiler. Buna karşılık Kumanlar büyük ölçüde dinsizdi; bunlardan Moğol akınlarını canlı atlatan bir topluluğun 14. yüzyılda Hıristiyan olduğu söylenir. Değişik Türk toplulukları arasında Şamanist olanları da buluruz. Güney Sibiryalı - Tatar gruplarına varıncaya kadar - kuzeydeki Yakutlar gibi Sovyet devrimine kadar resmen Rus Ortodoks kilisesine bağlıydılar. Volga kıyısındaki Çuvaşlar ve Karadeniz'in batısındaki Gagauzlar da Ortodoks Hıristiyandır. Kısaca manzara oldukça renkli görünmektedir.

İslam aleminde: Türk Dünyası'nın geri kalan kısmını -bütün merkez şeridinde ve Tataristan'da- en azından Moğollar zamanından bu yana, İslamiyet birbirine bağlamaktadır. Bölgede genelinde Türklük'ün politik olarak yükselişi bu dinle sıkı sıkıya alakalıdır. İki grup 10. yüzyılın sonlarına doğru bu yönde ilk adımı atar:

Karahanlılar ve sonra atağa geçip İslam dünyasında kariyer sahibi olmak için batıya akan Selçuklular. Kısa bir süre sonra Türkler, sadece düzenli ordulara değil, mücahitlerin avamî mücadelelerine, kâfirlere ve dinsizlere karşı yapılan cihatlarda İslam'ın sınırlarını genişleten heterojen birliklere de sahip olurlar.

1071 tarihinden sonra Anadolu'nun fethi ve aynı şekilde genç Osmanlı devletinin genişlemesi, tedrici olarak ilerlemesi neticesinde daima yeni uç bölgelerinde yaşayan ve bu arada yerli unsurları büyük ölçüde kendi bünyesine maleden böyle grupların eseridir. Bu aynı zamanda Türk Dünyası'nın sınırlarının da genişlemesi anlamına geliyordu. Bu şekilde ortaya çıkan Osmanlı Devleti, fazla uzun ömürlü olmayan göçebe imparatorluklardan ve İslam dünyası içinde Türk hanedanların daha önceki devlet teşekküllerinden esaslı ölçüde ayrılır. Bu devletin merkez bölgesi müslümanlaştırılmış ve Türkleştirilmişti. Bu temel üzerine - fakat kısa bir süre sonra dilsel Türk Dünyası'nın paralel genişlemesi olmaksızın - yeni çağın hakimi müslüman saltanat; üç kıtayı birleştiren, 1. Dünya Savaşı'na kadar ayakta kalan dev İmparatorluk tesis edildi.

Dinin bağlayıcı rolü Türk Dünyası'nın müslüman kısmında da önemli ön-şartlara bağlı olarak geçerlidir. Bir: Önce sünnilerle şiiler arasındaki uçurum, msl. birbirlerine çok yakın olan Türkiye Türkleri ve Azerileri yüzyıllardır kültürel açıdan birbirinden ayıran bir sınır teşkil eder. İki: göçebeler arasında İslamiyet hiçbir zaman tam manasıyla yerleşmemiştir, Şamanizmin üzerine geçirilmiş bir kılıf gibi görünür. Halkın yaşadığı İslamiyet umumiyetle Şamanist özellikler taşır. Türklük'ü iyi tanıyan Hermann Vámbéry yüzyıl önce, Kazaklar arasında olduğu kadar yüzeysel bir İslamiyet'e hiçbir yerde rastlamadığını söylüyordu: Bir Kazak ancak her yönüyle "gerçek" Kazaklığı bıraktıktan sonra gerçek Müslüman oldu. Üç: Bugün hemen bütün Türkler dinî tesirin sınırlı bulunduğu resmen ateist veya laik ülkelerde yaşamaktadır. Dört: İslam'ın kabulü sık sık dinî türden olmayan ortak yönleri sembolize etmektedir.

Sembol olarak İslamın görevi: Sonuncusu, mesela Rusya ve eski Sovyet Türklerinin kendilerine güvenlerinde geçerlidir. Rusça aktarılan Avrupa tesiri sık sık yabancı kültür şovenliği olarak kabul edildi ve mukavemetle karşılaştı. Türkistan'da, nispeten erken kolonileştirilen Kazakistan en fazla avrupalı göçüyle karşılaşırken en son ilhak edilen Türkmenistan'a göç oranı nisbeten az oldu. Bir asimilasyona karşı tepki her tarafta sert: bugün bile msl. Türkistan erkekleri nadir olarak avrupalı kadınlarla evlenmekte; Türkistan kadınlarının avrupalı erkeklerle evlenme oranı ise yok denecek kadar az. Burada insanlar kendilerini, Türk veya İran kökenli olduklarına ve diline bakmaksızın, yüzyıllardan beri avrupalılardan ayrı bir kültür grubu olarak görürler.

İslamiyetin sadece bu özellik için değil aynı zamanda ayrılıkçı ve Türkçü hareketler için de sembol olarak kullanılması Stalin zamanında bu dine karşı insafsızca mücadele edilmesine sebep oldu. Daha 1917'de "Rusya müslümanlarına, Volga ve Kırım Tatarlarına, Sibiryaya ve Türkistan Kırgızlarına ve Sartlarına, Yukarı Kafkasya Türklerine ve Tatarları"na dinlerinin dokunulmazlığı garanti edildi. İslama karşı yapılan amansız mücadele ilk olarak İslam adına, başlangıçta hatta "Allahın yer yüzündeki gölgesi" Osmanlı halifesinin damadı Enver Paşa tarafından idare edilen isyan ha-

reketlerinden sonra başlar. Bu mücadele kırklı yılların başında yeniden yumuşatılır.

Ekonomik bakımdan iyi gelişen eski Sovyet Türkistan'ı bugün artık ayrılıkçı bir fesat ocağı değil. Buna rağmen dinin kültürel bakımdan sembol olarak rolü, eskisi gibi devam etmektedir. Laikleştirmeye rağmen islamî gelenekler büyük ölçüde valıklarını bugün devam ettirirler. Güney sınırı boyunca gelişen, islamî rönesans adı verilen hareketin Sovyetler tarafından büyük ölçüde Türkçe konuşan elli milyona yakın müslüman nüfus için bir "bulaşma tehlikesi" manası taşıyıp taşıyamayacağı bugün en güncel sorulardan birisini teşkil etmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti de benzer, fakat nüfus oranı bakımından tahrip gücü çok daha az meselelerle karşı karşıyadır.

Kültür araçları: Böylece Türk Dünyası'nın zengin çeşitliliği ve çok basamaklılığı karşısında etnik, dil ve kültürel benzerlikleri aynı anda içine almayı amaçlayan, nihayetinde popüler, kuzeybatı Avrupa kökenli bir halk kavramı, çabucak iflas etmek durumundadır. Bu manada bir "Türk halkı" mevcut değildir. Görüldüğü kadarıyla bütün Türk Dünyasını hiç bir ortak kültür örneği birbirine bağlamıyor. Maddî kültür kadar manevî kültür de bir çok yönden, Çinlilerden, İslam öncesi ve sonrası İranlılardan, Moğollardan, Ruslar ve Batı Avrupalılardan etkilenmiştir. Zaten Orhun Abideleri, Türkler'in ilk kişisel raporları, millî düşünmeyen Türk soyluları arasında Çin kültürünün cazibesini özellikle vurgular. Tarihte birçok Türk fatihi tebanın kültürüne kendilerini fethettirdiler. Sınır bölgelerinde oturan Türk toplulukları bilhassa kuvvetli yabancı tesirlere maruz kaldılar.

Fakat bu tespit Türklük'ün yapıcı rolünün azımsanmasına sebep olamaz. Türklüğün kurduğu devletler sık sık verimli, aktif kültür kaynaşmasıyla şekillenmişti. Tarihte çok sık olarak sınır bölgelerinde oturmaları, ticaret yollarına ve geçiş bölgelerine hakim olmaları, hatta imparatorluklarının değişik kültürler arasında sınır bölgesi teşkil etmesi sebebiyle Türkler, daha erken zamanlarda msl. Doğu Asya ve Batı (yani İran ve Çin arasında) dünyası arasında aracı vazifesi görüyorlardı. Türkler önceleri ticari sebeplerle Çin, İran, Hindistan ve Bizansla temas halinde idiler. Türk Uygurlar da Orta Asya'da aktarıcı unsur olarak Budizm'in Çin'e doğru yayılmasında görev aldılar. İslam ve Bizans'ın sınır bölgesindeki mücahitler, Anadolu kültür geleneğinde şiddetli bir çöküntüyü engelleyen karışık bir kültürün meydana getirilmesinde yardımcı oldular. Tarih Türk grupların benzer aracı rolleri ile ilgili birçok örnek ihtiva etmektedir.

Göçebe ve yerleşik kültürü: Fakat en önemli kültür sınırı, yerleşik hayata geçenlerle hayvancılıkla uğraşan göçebeler arasındaki eski, köklü sosyolojik hat, Türk Dünyası'nın ortasından geçer. Özbekler, Uygurlar, kuzeybatı ve güneybatıda topluluklar yüzyıllardan beri yerleşik hayata geçmiş durumda. Yakutlar, Kazaklar, Güney Sibiry Türkleri ise göçebe bozkır hayatına ait unsurları en iyi şekilde muhafaza etmişlerdir.

Daha önce de -antropolojik ve dini eğilimlerde- birkaç defa bu kesişme noktası ile karşılaşmıştık. Bu çizgi bilhassa edebi sahada daha belirgin görünmektedir. Gerek Osmanlı ve gerekse Türkistanlı yerleşiklerin 11. yüzyıldan itibaren (Karahanlı, Harezmi ve Çağatay olmak üzere üç devrede) gelişen büyük edebiyatları-

nın ürünleri bilinmektedir. Bilhassa yüzyılımızın başlarına kadar her türlü müslüman boydan Türk'ün yetiştirildiği Semerkand ve Buhara gibi eski kültür merkezlerinin aracı rolleriyle, bu islamî edebiyat üzerine bina edilen kültür birliği Türk Dünyasının uzak bölgelerini birbirine bağlıyordu.

Fakat bu yazılı kültür, söz konusu Türk topluluklarından sadece belli bir tabakayı içine alıyordu ve ayrıca Türk Dünyası'nın diğer kısımlarına yayılmamıştı. Ancak halk edebiyatı sahasında, mesela genellikle (devre ait bazı ilavelerle) Türklerin eski dönemlerinden bahseden sözlü kahramanlık destanlarında, durum biraz farklıdır. Her türlü hetorejenliklerine karşın Türk toplulukları bunlarda birbirlerine oldukça yakınlar ve açık bir orijinallığe sahiptirler. Tabii bu sahada da bir sınır Türk Dünyası'nı ikiye ayırır. Yerleşik hayata erken devrelerde geçmiş olan Türk topluluklarında islamî kültür unsurları dilde, üslupta ve içerikte gayet açık olduğu halde, diğerlerinde zayıf veya hiç yoktur. Msl. islamî tesire uğramamış olan Güney Sibiryada edebiyatı batı ve güneydeki boylarda ortadan kalkmış bulunan eski birçok özelliğe sahiptir. Fakat önce bahsedilen toplulukların eserleri de - meşhur *Dede Korkut* gibi - birazcık islamî renge bürünmüş olmakla beraber, yüksek islamî kültürden hemen hemen hiç etkilenmemiştir. Türk toplulukları birbirlerine en fazla bu sahada yaklaşmaktadırlar.

Göçebelik çok hızla kaybolmaktadır; fakat boy kültürüyle vaha kültürü insanları arasındaki gerginliğin kalıntıları varlıklarını devam ettiregelmektedir. Hakaret amacıyla, yerleşik hayata geçmiş olanlar için kullanılan *sart* (önce 'kervanbaşı' için, sonra hakaret olarak 'tüccar' anlamında) bugün hala kullanılmaktadır. Buna paralel olarak *kazak* kelimesi de serseri vb. gibi manalar ifade etmektedir. Afganistan'daki Türk boyları arasında yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi bir çok peşin hüküm hala mevcuttur. Msl. Özbekler'in Kazaklar (estetik bakımdan) veya Türkmenler (daha çok seçiyeleri hususunda) gibi diğer topluluklar hakkındaki kanaatleri, epeyce olumsuzdur. Bu topluluklar arasında evlilikler hemen hemen hiç olmamaktadır. Çin'deki Kazaklar'la Uygurlar arasında da benzer bir ayrılık göze çarpar. Artık hiçbir yerde 'barışçı çiftçiler' ve 'haydutvari göçebeler' söz konusu olmamakla birlikte psikolojik bir set, varlığını devam ettirmektedir. Ayrıca hem Sovyet hem de Türk tarihçilerin geçmişteki yerleşik hayat unsurlarını göçebeliğe ait olanlar pahasına bilhassa vurgulama meyilleri son derece dikkat çekicidir.

Büyük engeller: Türk Dünyası içindeki büyük engeller oldukça geç teşkil edildi. Timur'un ihtişamlı devrinden sonra Türkistan devamlı birbirleriyle mücadele halinde olan, sonraki millî devletlerin çekirdeğini oluşturan küçük devletlere bölündü. Rus yayılması da bu çatlamaya destek verdi. Türk dünyasının bunu takiben idarî bakımdan bir çok küçük devletlere bölünmesi ve (Sovyetler zamanında) millî bölgelere ayrılması neticesinde Türkler arasındaki ilişki iyice zorlaştı. Neticeyi biliyoruz: Politik ve ideolojik ayrılık yüzünden yüzyılımızın Türkleri kısmen ortak olan kültürlerini beraberce geliştiremediler.

Yüzyılın başında Osmanlıca ve bugün millî sınırlar içerisinde kullanılan üç dil -Özbekçe, Tatarca ve Azerice- büyük ölçüde bölgeler üstü bir geçerliliğe sahipti ve bilhassa (bazı farkları örten) Arap alfabesiyle yazılıyordu. Doğu edebiyatları, Osmanlıdaki reform hareketleri ve Rus edebiyatının tesiriyle bir modernleşme dene-

mesi yapmıştı. Roman ve kısa hikâyenin yeni sahalarında kayda değer ilerlemeler görülmüyordu. Aynı zamanda islam kültürünün sanat geleneğine itina gösteriliyordu. Sovyet hakimiyetinin ilk zamanları da edebî bakımdan verimliydi. Rus tesirinin artmasına rağmen bu, o zamanki Rus edebiyatının canlılığı sebebiyle pek zararlı değildi. Bir sürü yeni Türk yazı dili, bölgeler üstü dillerin yerini aldı; böylece Türk Dünyası içinde yeni sınırlar oluştu ve Rusça'nın yeri sağlamlaştırıldı. Yeni millî Türk edebiyatları ortaya çıktı. Bu sırada vatansever konular içinde mest olmuş edebiyatla yeni Türkiye'nin ilişkisi zayıfladı ve neticede tamamıyla koptu.

Böylece büyük ayrılığın zamanı gelmişti. Burada önemli rolü Türk milliyetçiliğinin bulaşıcılığı korkusu oynadı. Millî özelliklerin gelişmesine daima daha da dar sınırlar çekildi. Doğu edebiyatının eski biçimleri raksiyoner görüldü, dahası Rus ruhu ile bir sentezin ispatlanamadığı durumlarda, halk edebiyatına bile müsaade edilmedi. Bunu ispat, yeni edebiyatlar için, aslında sabıkalı eski edebiyatlardan daha kolaydı. Destanların ortak bir kaynaktan geldiğine işaret, karşılaştırmalı edebiyat araştırmaları, tarihin bütün olarak incelenmesi, hepsi geçmişin idealleştirilmesi olarak damga yedi ve pantürkizmle itham edildi. Türk-Türk kültür ilişkisi böylece en düşük seviyesine indi. İran'da, Türkçe'nin resmen yasaklanmasıyla Azeri şiir geleneği hemen hemen tamamen sona erdi. Yeni Türkiye'nin modern edebiyatı gözden kaçmayan bir şekilde gelişmekle birlikte burada da politika gelişmeyi engelliyordu: Başlı çeken edebiyatçılar ideolojik sepeplerle uzun yıllar hapislerde yattılar.

Liberalleşme: Ancak ellili yılların sonuna doğru manzara değişti. Sovyetler Birliği'nde 1956'daki 20. parti genel kurultayından sonra, bilhassa Türk dilli bazı edebiyatçılara haklarının tekrar iadesiyle, gerçek bir düzelme görülür. Kısa bir süre sonra değişme, belli sınırlar içinde kalmak şartıyla kültür mirası ve millî özelliklerin geliştirilmesine müsaade edecek kadar ilerler. Daha liberalleşmenin ilk yılında millî edebiyat, halkiyat, tarih ve dille ilgili bir yığın araştırma yayınlanır. Yeni edebiyatlar şaşırtıcı bir hızla gelişirler. Türkiye'de de liberal bir kültür politikasının devri başlar.

Büyük engellere rağmen, o zamandan bu yana, her yerde -son olarak Çin'de de- Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan unsurlar yeniden, şu veya bu oranda açık olmak kaydıyla ilgi çekmeye başlar. Uluslar arası Türkolojide engeller önemli ölçüde zaten aşılmıştır. Tabii politik sınırlar, normal kültür alışverişine engel olmaktadır. Şayet edebî alışveriş, Sovyet Türkleri arasında da bugün hemen hemen sadece tercüme yolu ile mümkün oluyorsa bunun dil politikasından kaynaklanan belli sebepleri vardır.

Dahili dil sınırları: Tarife göre Türk Dünyasının bağlayıcı unsuru durumdaki dil de, elbette ki; msl, geneolojik bir tasnifin sınırları (kısmen etnolingüistik sınır levhaları ile "Oğuz", "Kıpçak" Türkçesi vs. adlandırılmış) gibi, dahili sınırlara sahiptir. Dil tarihi içinde ortaya çıkan farklılaşma, bilhassa İran, Slav, Ural dilleri ile karşılıklı etkileşme neticesinde Türk Dünyası, uzun zamandan beri karşılıklı anlaşmanın sağlandığı bir dil birliği teşkil etmez. Bütün Türk dilleri ödünç kelimeleri; yerleşik hayata geçenlerinki bilhassa Arapça-Farsça, göçebelerinki ise bilhassa Moğolca kelimeleri serbestçe aldı. Bazı durumlarda farklılaşma, dillerin birbirinden uzaklaşması daha fazla olmuş olabilir; özellikle Moğollar devrindeki büyük göçler

neticesinde yapılan bir tesviyenin izlerini görmekteyiz. Değişik şekillerin ölçünlüleştirilmesi neticesinde bazı eski farklar ve dil sınırlarının izleri ortadan kalktı. Ohus bölgesi ve Kırım gibi temas bölgeleri, buralarda dillerin önemli ölçüde karışması sebebiyle eski döküm potalarını teşkil eder; fakat Türk Dünyasının diğer büyük bölgeleri de en azından kısa bir süre öncesine kadar, gerçekten karşılıklı anlaşma imkânı veren (sadece "yarı iletişim" değil) dil birlikleri durumundaydılar.

Dil politikasının sınırları: Bugün bu şekildeki eski birliklerin ortasından geçen ve organik teması engelleyen politik-idarî sınırlara bir de özel dil politikasının sınırları eklenmektedir: eski Sovyetler tarafında msl. bölgeler üstü yazı dillerinin küçük bölgesel yazı dilleriyle değiştirilmesi, Arap alfabesinin Latin alfabesiyle, sonra da konuşma dilinde anlaşma zorluğu olmayan yerlerde de yazılı anlaşmayı zorlaştıran farklı kiril harfleriyle değiştirilmesi, devamla bölge dillerinin teker teker ağızlara dayanılarak ölçünlüleştirilmesi ve bunların aralarında gerekli herhangi bir koordinasyon olmadan kelime hazinelerinin genişlemesi. Eski Sovyetler'deki Türk dilleri için artık sadece politik-kültürel birlik ve Rusçanın üzerlerindeki normatif tesiri bağlayıcı durumdadır. Ayrıca çok az bir sosyal role sahip olmaları da Türk dillerinin bazılarında gelişmeyi sınırlamaktadır.

Çindeki Türk dilleri -Çince'den etkilenmiş ve Türk Dünyası'nın geri kalan kısmından tecrit edilmiş bir durumda- daha az değişmedi. Planlanıp uygulamaya konulan Latin alfabesi reformu (diğerleri yanında Yeni Uygurca ve Kazakça için), Arap alfabesiyle geçmişe olan bağlarını da her şeye rağmen korumak isteyen geleceğilerin karşı koymasıyla pratik olarak çoktan iflas etti. Şimdiye kadar en az gelişme imkanına sahip olan İran ve Afganistan'daki Türk dillerinde ise Türk Dünyası'nın diğer kısımlarında ortadan kalkan İran tesiri hala önemli bir rol oynamaktadır.

Osmanlı Türkçesi: Türkiye Türkçesi'nin durumu daha iyi biliniyor. İşlevsel yapılanması, artan idarî ve kültürel talepler neticesinde Arapça-Farsça kelime hazinesi ile şekillenen yeni bir devlet dilinin yayılması, Osmanlıların yükselişine eşlik etti. En ileri seviyesi Osmanlı'nın en ihtişamlı olduğu devreye rastlayan Türklük'ten uzaklaşma, aydın ve halk dilinin ayrı ayrı gelişmesine yol açtı. Batılılaşma ve daha sonraları Osmanlıcılık'ın hedefleriyle yazı dili, laik milliyetçiliğin lehine neticede daha az yabancılaşmış bir şekil almak zorunda kaldı. Fakat aynı zamanda batıdan gelen kavramları da karşılayabilecek millî bir dilin meydana getirilmesi, Türkçe unsurların uzun müddet ihmal edilmiş olması dolayısıyla çok zor olduğundan, radikal reformcular kelime hazinesini ve kelime türetme imkanlarını kısmen sunnî olarak genişletmek ihtiyacını hissettiler. Bir reformun zorunluluğunun tartışmasına girmeden, nesnel olarak, böylece eski iki dillilik sınırlarının yerine dil sosyolojisine dayanan yeni setlerin teşkil edildiğini kaydetmek zorundayız. Bu gelişme bilhassa şunları ortaya çıkardı: 1. Kesin sınırlarla ayrılan bir nesil farkı: Öğrenciler ailelerine yabancı bir kelime hazinesine sahip oldular. 2. Yeni içtimai bir set: Sadece basın ve yayın organlarının değil, fertlerin de, kelime seçimi politik durumlarıyla şekillendi. Bu ilk iki engel geçici bir karaktere sahip olsa da geride kalmış ve telafisi mümkün olmayan kopukluklara sebep olmuş olabilir. 3. Geçmişe karşı kurulan setler: Edebî miras anlaşılmaz hale geldi ve hala öyle. 4. Her türlü ye-

nileştirmeye rağmen Arapça-Farsça kelimeleri muhafaza eden Türk Dünyası'nın müslüman kesiminden kültürel bakımdan uzaklaşma. 5. Yeni, sözde Öztürkçe kelimelerin sunî yapıları dolayısıyla Türkiye dışında çok zor anlaşılması yüzünden Türk Dünyası'nın geri kalan kısmıyla araya bir sınır çekilmesi.

Karşılıklı anlaşma: Aynı şekilde doğu grubuna dahil Türk dillerindeki büyük telafi ihtiyacı, daha çok Rusçadan kelime alınması ve ödünçleme tercüme yoluyla kapatıldı; bu yapılırken, Türkçenin kelime türetme potansiyeli aktif hale getirildi ve gerektiğinde bu potansiyel analogik olarak (Türkiye'nin reform Türkçesi'nden daha imtiyazsız) genişletildi.

Parça parça olmuş Türk Dünyası'nda dilin gelişmesi, ayrı ayrı istikametlerde hızla ilerliyor. Sadece ortak dil planlaması ve dil koruması, ders vs. yoluyla birincil dil birliklerinin desteklenmesi değil, aynı zamanda çoklukla dil birliklerinin korunması ve takviyesinde araç olarak karşılıklı etki imkanı ortaya çıkarabilecek basit temas imkanları da yoktur¹.

Bir örnek verecek olursak Türkiye Türkçesi'nin kardeş dil Azerice üzerindeki kuvvetli tesiri, bu eksiklerden dolayı sona erdi. Bugün bile msl. bir İstanbul Türkü bir Bakü Türkü ile, aşırı yeni kelimelerden sakındığı takdirde sözlü olarak gayet rahat anlaşılabilir. Buna karşılık elli yıldan bu yana yazılı teması alfabe farkı önemli ölçüde engellemektedir. Türkiye'nin Yeni Türkçesi'nin birçok unsuru, her şeyden önce soyut türetmeler, en yakın komşuda yanlış, eksik, hatta zaman zaman gayri ihtiyari komik çağrışımlar ortaya çıkarabilmektedir.

Türk Dünyası'nın her bölgesinde dil dışı güçlerin hakimiyetinin uzun süreceği hesaba katılmalıdır. Engelleyici iç sınırların olmadığı dar bir kültür birliğinde dil politikası bakımından Türkiye'nin tek başına yürümesi tasavvur edilemez. Buna karşılık bu tip engeller belli bir ölçüde ortadan kaldırılmadığı sürece Türk dillerinin karşılıklı yaklaşması da mümkün olmayacaktır.

Büyümekte olan ehemmiyet: Türk Dünyası'nın ilerideki durumu, ilgili devletlerin azınlık politikalarına -bilhassa da çok dilli eski Sovyetler Birliği'nde Rusçanın gelecekteki rolüne- bağlıdır. Türk Dünyası, Orta Asya bölgelerindeki özellikle Türkçe konuşan halkın nüfus artışının da gösterdiği gibi hâlâ genişleyici ve canlı.

Son zamanlarda Türk Dünyası'nın hızla artan önemi, ilgili devletlerde önceleri ihmal edilen yerli Türkoloji'nin şaşırtıcı gelişmesinde de kendini göstermektedir. (Doğrudan doğruya olayların içinde yer almayarak) her zaman daha tarafsız çalışabilen yabancı Türkoloji'nin günümüzde şüphesiz önemli bir görevi Türk Dünyası'nın bağlılıklarının, birleşme ve ayrılma çizgilerinin mürettep ve değişken şebekelerini titiz bir şekilde gözlemek ve mümkün merteye tarafsızca, incelemektir.

¹ Sovyetlerin beklenmeyen çöküşü neticesinde durumun bu gün farklı olduğu burada göz önünde bulundurulsun (N. D.)